

Az “Interszekció-konszolidáció és kulturális tömbök a mai magyar társadalomban” című T/F 043747 téma zárójelentése

I. Kiindulópontok és megvalósítás

1. A kutatás vezérmotívumát a Peter Blau differenciálódási elméletében kimunkált fogalmi páros, az interszekció-konszolidáció strukturális paraméterei képezték. Az alapul szolgáló makroszociológiai megközelítés - más strukturális modellektől eltérően – az ún. releváns paraméterek megoszlásán és korrelációs kapcsolódásain alapul. E felfogás alapján a társadalmi változásokat nem csak a releváns paraméterek megoszlásának módosulásához kapcsolhatjuk, de e paraméterek viszonylagos jelentőségének eltolódásához is. Ez utóbbi szempontból azt vizsgáljuk, hogy egymáshoz szorosan kapcsolódva, egymás hatását fel is erősítő rendszert képeznek-e, vagy inkább átmetszik egymást, a strukturális abroncsok erejét ez által mérsékelve. Ha az előbbiről van szó, e terminusokban konszolidációs, ha az utóbbiról, ennek inverzeként interszekciós tendenciáról beszélhetünk. A beck-i individualizációs tézist is lefordíthatjuk a blau-i strukturális terminusokra. Részben azt várhatnánk ennek alapján, hogy a hagyományos társadalmi-demográfiai változók, illetve reprodukciós mechanizmusok erőforrás-meghatározó szerepe csökken, részben azt, hogy a releváns tényezők összefüggése inkább gyengül, mint erősödik.

Tervezetünk annyiban jelentett hangsúlyeltolódást az eredeti kiindulópontához képest, amennyiben az interszekció/konszolidáció fogalompárosnak nem csak a független változó szerepében, hanem önmagában is kiemelt jelentőséget tulajdonítunk, mivel az elméleti kiindulópont szerint mind valamely társadalom (vagy szűkebb társadalmi egység, régió, stb.) egyenlőtlenségi viszonyainak kumulálódásáról, mind csoportszerveződéseinek jellegéről alapvető információt nyújthat. A kutatási terv a keresztmetszeti összefüggéseken kívül a longitudinális és (nemzetközi) komparatív megközelítések lehetséges széles spektrumát irányozta elő.

2. A tervezet számos ponton kapcsolódott a témavezetők nyolcvanas évek közepén-végén folytatott kutatássorozatahoz a magyar társadalom kulturális-interakciós rétegződéséről. Ahogy akkor arra kerestünk választ, hogy a korábban meghatározóként tételezett gazdasági pozíció mellett milyen egyéb – mindenek előtt kapcsolathálózati és kulturális-tudásstílus – tényezők játszanak szerepet a többkevesebb kohézióval rendelkező (látens vagy aktuálisabb) interakciós csoportosulások létrejöttében, most a kulturális tömbösödés sok szempontból hasonló kérdése került előtérben. Részben közvetlen komponensekként, részben kritériumváltozókként, a látens interakciós csoportok, kulturális tömbök leképezése céljából az ideológiai-szemléleti orientációk korábbinál szélesebb skáláját, részben a médiahasználat, kommunikációs szokások (köztük az új kommunikációs eszközök, pl. Internet használat) jellemzőit is bevontuk a vizsgálódás keretébe.

3. A kutatási keret ismert általános szűkítése és a folyósítás bizonyos csúszása ellenére meg kívántuk őrizni a kutatási koncepció főbb vonalait (ezen belül a nagyobb volumenű országos és az ezt kiegészítő fővárosi felvételt); az alapfelvétel lebonyolítását 2005-re ütemeztük, hogy annak országos és fővárosi moduljai kis időbeli eltéréssel valósulhassanak meg. Ez az év kiemelt fontosságú volt a tervezet végrehajtását, a terepmunka kivitelét tekintve. A társkutató Angelusz Róbert kollégámmal előzőleg véglegesítettük a Kulturális-interakciós rétegződés kutatás, majd néhány kisebb volumenű (network-témájú) felvétel előzményei alapján kialakított kérdőívet. Ennek során ismét – ezúttal második alkalommal – módunk nyílt a nyolcszituációs (Fischer-McAllister- eljárásra épülő) névgenerációs technika, a korábbi vizsgálat mérőműszerének némiképp módosított (s így az időközben használt háromszituációs változattal is egybevethető) változat alkalmazására. A network-módszerek másik alapválfaja, a lazább ismeretségi hálózatok vizsgálatára alkalmas (Lin-Dumin-féle) pozíciógenerációs technika esetében is továbbfejlesztésre került sor a foglalkozási lista nem-specifikus módosításával és kiegészítésével Erickson (2004) kezdeményezése nyomán.

A kulturális-interakciós rétegződési modell másik alapeleme, a tudásstílus-tipológia esetében is a korábbi sokmetszetű (tevékenységekre, tudásfajtákra, orientációkra irányuló) mérőműszer-együttes részleges replikációjára került sor, bizonyos elemek módosításával, s néhány új elem (így a kulturális ízléssel és a történeti emlékezettel összefüggő kérdéssorozatok) beiktatásával. A korábbi projekthez

képest fontos kiegészítés volt a politikai preferenciákra, párthovatartozásra (illetve a személyes kapcsolathálózatok politikai homofíliájára-heterofíliájára) vonatkozó kérdésmodul bevonása a témakörre vonatkozó elmúlt évekbeli kutatásaink nyomán.

A felvétel lebonyolítási tervének kialakítására, a mintavétel realizálására az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportja égisze alatt a Lipták Mihály által irányított adatfelvételi apparátus révén került sor. A rétegzett reprezentatív alapon kiválasztott mintegy 100 településen, a terveknek megfelelően 1500 fős országos felvételre került sor, átlagosan mintegy egy órányi személyes interjúk alapján 2005 májusában és júniusában. Ugyancsak az előzetes terveknek megfelelő módon, ezt néhány hónappal később, 2005 szeptemberében egy 500 fős budapesti almintá lekérdezése követte (Pesten és Budán 250-250 esettel). A felvétel – a tervezett mintakeretek közti – költségtakarékos lebonyolítása lehetővé tette az eredetileg is tervezett network-elemző szoftvereken mellett néhány újabb változat, az SPSS-csomagon belül pedig egy speciális – bayes-i technikákkal is kiegészített – struktúrafeltáró eljárás (Amos 7.0), továbbá a témába vágó statisztikai kiadványok, CD-ROM adatlemezek széles körének, s emellett a felölelt kérdéskör irodalma néhány újabb darabjának beszerzését.

A felvételek feldolgozása (új elemzési eljárásokat, network-technikát – így Netminer 2.6 – is bevonva) 2006 során folytatódott. Az év végén jelent meg - a hazai struktúrakutatás Társadalmi metszetek című kötetben prezentált vonulatához kapcsolódva - a kutatás alapfelvétele alapján készült legjelentősebb tanulmányunk. A témavezető a vizsgálat alapfelvételére és a kulturális-interakciós kutatás korábbi hullámaira épülő előadással vett részt 2006 nyarán a durban-i Szociológiai Világkongresszuson.

4. A téma irányítói több olyan kutatásban vettek részt az átfogott évek során, amelyek az OTKA-téma koncepcionális keretei szempontjából fontos hozzájárulást jelentettek. Ezek közé tartozott a Politikai tagolódás 2003 DKMKA-projekt, valamint a Tudások a digitális kultúra világában c. kutatás az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport égisze alatt, mely (az életstílus, médiafogyasztás és Internet-használat tipológiáinak) körvonalazásával nem csak a tudás-stíluscsoportok körvonalazásához nyújtott hasznos adalékokat, de a digitális szakadékok és a terjedés problémakörein keresztül a strukturális szerveződések dinamikus megközelítéséhez is.

II. Eredmények

1. Vizsgálatunk alapkérdéseit a középpontban álló fogalompár szempontjából 2006-ban megjelent jelzett tanulmányunkban (Angelusz-Tardos 2006,a) a következő pontokban jelöltük meg:

- Nőtt vagy csökkent, esetleg változatlan maradt a közel két évtized során a különböző típusú erőforrások összekapcsolódása, egymással való átfedése?
- Hogyan alakult az erőforrások rendszerében a kapcsolathálózati erőforrások szerepe?
- Létezik-e (ma és korábban) olyan közös tényező (látens változó), amely az erőforrások összességét és annak társadalmi megoszlását viszonylag jól reprezentálja?
- Az erőforrások összességét tekintve, nőtt vagy csökkent, esetleg változatlan maradt a hagyományos meghatározók (családi háttér, foglalkozási osztályhelyzet) szerepe?
- Léptek-e működésbe az elmúlt időszakban olyan új tényezők, amelyek két évtizeddel ezelőtt kevésbé, ma viszont jelentősen meghatározzák az erőforrások eloszlását?
- Hogyan alakult mindez a kapcsolathálózati erőforrásokat tekintve?

E kérdésekre a választ többféle modell, többváltozós mérési eljárás útján kerestük.

A kulturális, gazdasági, kapcsolathálózati és politikai erőforrások összekapcsolódása tekintetében (melyre vonatkozóan számos mutató együttesén alapuló indexek és főkomponens-elemzés eredményei álltak rendelkezésünkre) már a kiinduló nyolcvanas évekbeli időpontban is a tényezők magas fokú egymásba fonódásáról beszélhettünk. Ehhez képest 2005-re még tovább nőtt a magyarázott közös variancia, illetve - nagyobb részben - az erőforrások közötti egyedi összefüggések is. Az eredmények egészükben a szerkezeti hasonlóság benyomását keltik, s ha némi változás mutatkozik, az elmúlt időszakban inkább konszolidációs, mint interszekciós tendencia érvényesüléséről beszélhetünk.

2. Az egyes erőforrások szerepére vonatkozóan is igaz az állandóság és változás együttes jelenléte. A kulturális erőforrások megtartották korábbi vezető szerepüket a szóban forgó szerveződésben, azonban a rendszerváltást követően az anyagi dimenzió nemcsak felzárkózott, de kis mértékben még előbbre is lépett. Közel hasonló mértékű emelkedés tapasztalható a kapcsolathálózati tényező jelentőségét tekintve – mintegy megerősítve azt a kiemelt figyelmet, amelyet a jelen vizsgálódás is juttat a szóban forgó erőforrásoknak. E három tényező egymással való kapcsolata valamennyi vonatkozásban határozottan erősödött a korábbihoz képest. E tényezők alapján a lent és fent tehát ma élesebben válik egymástól. A konszolidációs tendencia még erősebben is mutatkozna a globális adatokban, ha a politikai erőforrások szerepének jól kivehető csökkenése ezt nem ellensúlyozta volna valamelyest a strukturális szerveződésben.

3. Az erőforrások reprodukciójára, annak régi és új elemeire vonatkozó modellünkben megkülönböztettünk egy státuszjellegű (családi háttér, foglalkozási osztályhelyzet) és egy generációs (életkori, aktivitási) tényezőcsoportot; az összefüggések sémájába ezek potenciális kapcsolatait is bevontuk (így az exogén változók egymással való kapcsolatán kívül a családi háttér és az aktivitási szint, illetve az életkor és a foglalkozási státusz közti összefüggéseket).

A legszembetűnőbb eredmény a modell összmagyarázatának számottevő növekedése volt, ami egybeesik a konszolidációs tendenciával kapcsolatos előző megállapításokkal, és azt mutatja, hogy az erőforrások polarizálódásának társadalmi összefüggései ma viszonylag jól leképezhetőek a reprodukciós modell által figyelembe vett tényezőkkel.

Ami a konkrét tényezőket illeti: míg korábban nem volt kimutatható közvetlen életkori hatás, addig 2005-re egyértelműen szignifikánssá vált, hogy az erőforrások készlete az idősebb kohorszok felé haladva csökken, és ezzel egybeeső tendencia mutatkozik a foglalkoztatottsági-aktivitási tényezőkön keresztül is. Míg korábban összességében még az idősebb korcsoportok voltak erőforrásban gazdagabbak, mára ez megfordult, az eredmények összességükben az idős kohorszok le-, a fiatalok felértékelődését sugallják. Ugyanakkor az apa iskolázottsága és a személyes foglalkozási pozíció változatlanul meghatározó tényező az erőforrások társadalmi eloszlásában.

4. Az olyan társadalmi-demográfiai tényezők, mint a nem, életkor, foglalkoztatottság-aktivitás és a lakóhely globális erőforrásokkal való összefüggését viszonylag egyszerűbb módon feltáró elemzéseink (lásd Angelusz-Tardos 2003) nyomvonalán haladva, s az idősort korábbi felvételeinkhez képest a 2005-ös vizsgálat hasonló eredményeivel kiegészítve, az előzőleg feltárt összefüggések megerősítését tapasztaltuk (lásd a Függelék 6. táblázatát). Látványosan tovább erősödött az erőforrások (több dimenziót átfogó) általános szintjének a foglalkoztatottsággal való összefüggése, és továbbra is magas, az évtizedekkel korábbit jelentősen meghaladó az – előbbivel sok tekintetben összefüggő - életkori, generációs egyenlőtlenség is. Mérséklődtek ugyanakkor a nemek szerinti egyenlőtlenségek és kisebb eltérést mutattak fel a településtípus szerinti adatok is.

Míg az előző tendenciák, nem utolsósorban a munka-aktivitással kapcsolatos megfigyelések más vizsgálatok, s az itt bemutatott további eredmények alapján is plauzibilisek, a lakóhely szerinti tendenciát illetően több az ellentmondás, például a gazdasági fejlettség, s a jövedelmi viszonyos regionális, területi különbségek növekedéséről való statisztikai megállapításokkal egybevetve. A survey-eredmények felhasználásakor általában is indokolt a módszertani óvatosság, a területi vonatkozású elemzésekor azonban különösen erre int az - az elmúlt időben erősödő - tapasztalat, amely bizonyos népességszegmensek, különösen a nagyvárosban élők, s a magasabb státusúak, elitcsoportok tagjai nehezedő megközelíthetőségéről szól. Az elérhetőség, lemorzsolódás ilyen jellegű mintagondjai (lásd erről Angelusz-Tardos 2006,b) alighanem a kiegyenlítődésként irányába tolhatnak bizonyos típusú eloszlásokat, így a településtípusok közt észlelt eltéréseket is mérsékelhetik.

A kiinduló kérdéseink egy részére vonatkozó eredményeket itt összegezhetjük. Ahogy a különböző típusú erőforrások konszolidációja, egymással való összefonódása sem látszik gyengülni, úgy a

legátfogóbb kategóriákon alapuló foglalkozási osztálypozíció befolyása továbbra is jelentékeny és a vizsgált átörökítési mechanizmusok szerepe, a kulturális háttér hatása valamelyest még erősödött is. Az individualizációs tézisnek a fokozatos kiegyenlítődésre és a csoportthatárok általános elmosódására vonatkozó implikációi legalábbis a hazai esetre vonatkozóan tehát nem igazolódtak.

5. A kérdéskörben végzett nemzetközi összehasonlítások több szempontból is érdekesek. Eredményeik bizonyos értelemben a blau-i fogalompár kitüntetett empirikus alkalmazása érvényességi tesztjének is tekinthetők, mivel a modernitás különböző szintjeihez kapcsolható többszörös csoporttagság, a személyes viszonylatok komplexitásának eltérő szintje közvetlen implikációkat tartalmaz az interszekció/konzolidáció eltérő mértékeire vonatkozóan a különböző típusú társadalmakban. De az individualizációs tézis érvényességi köre szempontjából is fontosak az idevonatkozó eredmények a különböző környezetekből, társadalmi-kulturális miliókból való tapasztalatok. A komparatív megközelítés elvileg plauzibilitása ellenére a gyakorlatban korábban nem került sor ilyen vizsgálódásra (sőt nemzeti szinten jelentősebb méretekben is csak az Egyesült Államokban Blau nyolcvanas évekbeli úttörő munkája nyomán). Míg az ilyen típusú globális megközelítés újszerűsége kétségtelenül kihívást jelent az eljárás módjának kialakításával szemben, a rendelkezésre álló átfogó nemzetközi adatbázisok növekvő száma és bővülő mérete meg is könnyíti a kivitelezés gyakorlati lehetőségét.

Részben mivel az egyes adatbázisok az országok eltérő – külön-külön sok esetlegességet is tartalmazó - körét foglalja magába, részben mivel az átfogott indikátorok köre is eltérő (s érthetően egyik esetben sem teljes), célszerűnek tűnt a lehetőségekhez képest több adatbázis együttes alkalmazása. Ezt diktálta a survey-módszerek bizonyos érvényességi és megbízhatósági korlátjainak szempontjai is, melyek – felvételenként és a bevont országok körétől függő mértékben – valamelyest mindig jelen vannak (jóllehet az itt felhasznált adatbázisok valamennyien a metodológiai élménybe sorolhatók, s bizonyos esetekben - mint az EU kutatási programja részét képező ESS-projekt esetében - a kiválósági központok szervezési elve a módszertani tökéletesítés kritériumára külön hangsúlyt helyez).

Az alapkérdéseink szempontjából viszonylag legteljesebb – a kutatássorozat adott hullámát tekintve a kapcsolathálózati erőforrásokat kiemelt jelleggel kezelő – ISSP 2001-es adatbázist elemeztük sajátos megközelítésünkben elsőként. Ezeket a feldolgozás egy újabb fázisából való, még nem publikált eredményeket – a komparatív megközelítés további megállapításaival együtt – a Függelékben részletesebben dokumentáljuk. A korábbiakhoz hasonló módszereken alapuló interszekciós/konzolidációs elemzésbe a kulturális (iskolázottság), gazdasági (jövedelem), kapcsolathálózati erőforrások (több indikátoros index) és politikai involváltság mutatók mellett ezúttal a foglalkoztatottság (munka-aktivitás) és az osztályidentifikáció változóit is bevontuk. Mivel bizonyos országok esetében ez a változóegyüttes nem volt teljes – részben a jövedelmi, részben a politikai involváltság mutatói hiányában –, többfajta egybevetést végeztünk. Valamennyi összehasonlítás arról tanúskodik, hogy a bevont országok – csaknem valamennyi kontinensre kiterjedő - mezőnyében a magyar jellemzők a kérdéses fogalompárt tekintve inkább az egyenlőtlenségek összekapcsolódására utaló konszolidáció, mint azok egymást átmetsző, szétváló jellegére vonatkozó interszekció irányába mutatnak (az ilyen szempontból legközvetlenebbül értelmezhető eigenvalue és magyarázat-mutatók tekintetében e mértékek felső harmadában-negyedében, a teljes modellt tartalmazó összevetés esetében a legmagasabb értékkel, lásd a Függelék 1. táblázatát). Ugyanezen adatok, (az országok széles mezőnyének bevonását megengedő részleges modellek) korrelációs értékeinek felhasználásával egy további elemzés, az országok klaszterezésén alapuló eljárás – egy meghatározott aggregációs kritérium alapján – három nagyobb országcsoportot különböztetett meg: 1. az általában legmagasabb konszolidációs értékeket felmutató kelet- és középeurópai országok együttesét (néhány mediterrán és latinamerikai országgal kiegészítve), 2. az ilyen szempontból közepén elhelyezkedő, többnyire kis országokat magukba foglaló nyugateurópai – skandináv, osztrák - klasztert (néhány, jellegében hasonló, más kontinens-beli esettel kiegészítve), 3. egy egészében vegyesebb, de nagyobb részt más kontinensekről való, népességét, területi, gazdasági potenciálját tekintetve komoly súllyal rendelkező, etnikai, migrációs szempontokból ugyanakkor többnyire heterogén országok csoportját (főként angolszász országokkal a középpontban, lásd a Függelék 1. ábráját, illetve 2. táblázatát). Említést érdemel, hogy - az ilyen típusú kutatások mind ez idáig nem ritka sajátosságaként - kevés bevont

“harmadik világ”-beli eset egyike, a különböző kulturák és társadalmi modellek sajátos egyvelegét felmutató (és gazdasági fejlődését tekintve régiójától tartósan lemaradó) Fülöp-szigetek az adott aggregációs szinten izolált klasztert képezett a különböző dimenziók közti átmetszés, az interszekció magas foka irányában (egyedül a kulturális és jövedelmi egyenlőtlenség dimenziói összekapcsolódása magas, más országokhoz képest még jelentősebb is), azt sugallva, hogy bizonyos szint alatt a szóban forgó összekapcsolódás alacsony foka már a gyenge társadalmi integráció egy tünete lehet. Ahogy a fentiek is utaltak rá, Magyarország e szempontból a másik – az egyenlőtlenségek bizonyos merevségét felmutató – póluson foglal helyet, olyan hasonló történelmi múltú esetek, mint a csehek, lengyelek, sőt az összekapcsolódási minta még közelebbi vonásaival az oroszok társaságában. Ebben az utóbbi országcsoporthoz másokhoz képest különösen erőteljes a kulturális egyenlőtlenségek szubjektív identifikációs (az észlelt társadalmi pozícióval, osztályönbesorolással kapcsolatos) összefüggése – ma is reprodukálódó rendies vonásokra utalva -, s ehhez hasonlóan a foglalkoztatottság, munka-aktivitás különböző összefüggései (így a kapcsolathálózati erőforrásokkal való ellátottsággal, lásd a Függelék 2. táblázatát). Míg ezek a vonások egészükben a hazai tapasztalatokra is jellemzőek, azt már a részletesebb eredmények jelzik (lásd a Függelék 1. táblázatát), hogy – jóllehet az elemzésekbe bevont hat tényezőn, tényezőcsoporton belül a politikai involváltság az esetünkben is viszonylag mérsékelt szerepet játszik az egyenlőtlenségek szerveződésében, más országokhoz, országcsoporthoz viszonyítva azonban ez a szerep korántsem elhanyagolható. A szóban forgó eredmény kutatássorozatunk azon vonulata szempontjából sem mellékes, amely a kulturális, társadalmi és politikai tagolódás egymáshoz való viszonyára irányul.

A European Social Survey 2002-es felvétele alapján az iskolázottsági és foglalkoztatottsági pozíciók összefüggéseinek vizsgálatára, a kulturális tényező szerinti “foglalkoztatottsági szakadék” vizsgálatára nyílt lehetőség – nemek szerint külön is vizsgálódva - a komparatív esetek egy másik együttesén (lásd a Függelék 3. táblázatát). Az eredmények egybecsengenek az előbbiekkal, amennyiben a bevont huszonhárom ország közül mindössze egy olyan akadt, ahol a szóban forgó összefüggés meghaladta volna a magyar esetét. Még kiugróbb a munka-aktivitás iskolázottsági szerinti hazai eltérése nemzetközi összehasonlításban a férfiak között. (Jóllehet a szóban forgó szakadék – a tradicionális mintát követve – a nőkön belül valamivel még mindig magasabb, mint a férfiaknál, nemzetközi összevetésben már módosul a kép, amennyiben a hazai adat már jobban belesimul az országok egészét jellemző képbe, s ezt tükrözi a nem és foglalkoztatottság közvetlen összefüggésére vonatkozó – az átlagossal csaknem megegyező - magyar adat is.)

A World Values Survey 1999-2000-es adatbázisán az iskolázottság politikai részvétellel, választási aktivitással való összefüggésének vizsgálatára, s az országok egy szűkebb csoportján az iskolázottság és az átfogó társadalmi-gazdasági státusz index (SES) kapcsolatának becslésére kínálkozott alkalom (lásd a Függelék 4. táblázatát). A kulturális tényező szerinti “részvételi szakadékot” tekintve a hazai adat egyenesen a legmagasabb értéket jelezte az országok közt (tegyük hozzá, az esetünkben a szóban forgó kérdés alapját képező 1998-as országgyűlési választás esetében a választási részvételre vonatkozó hazai kutatások megállapítása szerint viszonylag magas, más választásokhoz képest nagyobb volt a részvétel iskolázottság szerinti eltérése.) Ugyanakkor a kulturális szintek szerinti “státusegyenlőtlenséget” tekintve – az átlagosat jelentősen meghaladva – ismét a mezőny felső sávjában foglal helyet az erre vonatkozó eredményünk, tizenhat ország közül csak kettőben volt az összefüggés ennél szorosabb.

Végül kiegészítő vizsgálataink egy további mozzanatára, az Internet hazai terjedésének az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportjában végzett vizsgálatára hivatkozhatunk arra az ugyancsak nemzetközi adatbázison alapuló elemzésre vonatkozóan (lásd Angelusz-Tardos 2005,c) mely a különböző szempontú – így iskolázottsági, életkori - digitális szakadékok mértéke és a terjedés üteme közti (negatív előjelű) összefüggésre vonatkozott, s amely esetünkben az említett két tényező szerint jelentős (a nemek szerint viszont mérsékelt) egyenlőtlenséget emelte ki a bevont vett országok közti összehasonlításban.

Összességében a kulturális erőforrások szerint ez esetekben megfigyelt hazai szakadékok, egyenlőtlenségek egybecsengenek azzal a képpel, amely olyan, a hazai sajtóban is teret kapott

egybevetések alapján rajzolódik ki, mint a Pisa-vizsgálat (az iskolában elsajátított alapkészségek kulturális háttér szerinti - nemzetközi viszonylatban is erőteljes- hazai eltérései, vagy a magyar mortalitási adatok szembe tűnő iskolázottság szerinti eltérései.

6. Ahogy az egyenlőtlenségek összekapcsolódásának nemzetközi adatsorai is a társadalmi kontextus, kulturális miliő ilyen szerepét sugallják, úgy a hazai szintéren belüli részletesebb elemzések is kiegészítik ezeket a tapasztalatokat (lásd a Függelék 5. táblázatát). Már korábbi elemzéseink is rávilágítottak arra a tapasztalatra, hogy a fővárosban – ha időszakonként változó mértékben is – mérsékeltebb a különböző típusú egyenlőtlenségek konszolidációja, mint a vidéki településeken, és ezt a 2005-ből származó újabb eredményeink is megerősítették.¹ A korábbiakhoz képest új tapasztalat - s ehhez a részletesebb vizsgálódáshoz az országos minta fővárosi kiegészítése jelentősen hozzájárult -, hogy a fővárosban belül is számottevő az eltérés a magasabb és alacsonyabb státusú lakóövezetek (illetve főként a budai, illetve a pesti kerületek által lefedett népességszegmensek) ilyen jellemzői között, a konszolidációnak az előbbieken belüli mérsékeltebb szintjével – jellegében a területi eltérések nemzetközi mintájához hasonló módon. Nem érdektelen, további megerősítésre váró tapasztalat, hogy a vidéki közigazgatási központokban, a megyeszékhelyeken ugyanakkor más városokhoz és a községekhez viszonyítva is erőteljesebb a szóban forgó összekapcsolódás.

Vizsgálatunk egy fontos eleme a tudásstílus-miliő csoportok (több tucat elemi változón és különböző többváltozós elemzéseken, mindennek előtt a klaszteranalízis módszerén alapuló) kidolgozása. A kialakított ötklaszteres tipológia főként a kulturális státus és az életkor rendező elvei szerint különít el egymástól olyan miliőcsoportokat, melyek kulturális-interakciós vizsgálódásaink korábban bevezetett tipológiája alapján három tudásstílusra (kognitív-instrumentális, kapcsolatteremtő-önprezentációs és szimbolikus-reprezentatív) épülnek. A Függelék 5. táblázatában a státusszint (s ezen belül az életkor) csökkenő szintje szerint rendezett miliőcsoportokat tekintve - a területi jellegzetességhez bizonyos fókig hasonló módon - a főleg fiatalabb s viszonylag magasabb státusú “élményorientált” miliőcsoporton belül találkozhatunk az interszekciós tendencia viszonylagos megjelenésével, (bizonyos értelemben a beck-i individualizációs tézis, s ehhez kapcsolódóan a schulze-i élménytársadalom koncepció részleges hazai érvényére utalva), míg az alsó-közép, közép státusszintet tekintve is hasonló jellegű eltéréssel találkozhatunk az inkább kapcsolatteremtő, társas fókuszú és a részben kognitív-instrumentális munkafókuszú, részben a mintakövetés, stílustartás irányába orientált hagyományosabb miliőcsoportok összehasonlításakor. Nem mellékes, hogy az egyenlőtlenségek legzártabb rendje a tudástípusok terén is erőforrás-szegény (“otthon” fókuszú) miliőcsoportban jelenik meg e tipológián belül. Arra, hogy e különbségekben nem egyszerűen az életkori, generációs csoportok eltéréseinek leképeződése érhető tetten, ugyanakkor a táblázat életkor szerinti elemzései utalnak, melyek szerint az ilyen eltérések nem igazán erőteljesek (sőt érdekes módon az egyenlőtlenségek legszorosabb összekapcsolódása az idősebbek mellett éppen a legfiatalabb korcsoportban jelenik meg).

7. Ami magát a tudásstílus-jellemzők időbeli alakulását illeti, az újabb eredmények nagyrészt igazolják azokat a kulturális-interakciós rétegződés kutatás két évtizeddel korábbi első hulláma során feltárt tapasztalatokat, amely az életkori, generációs tendenciák alapján – már csak a demográfiai átrétegződés okán - a kapcsolatteremtő-önprezentációs elemek előtérbe kerülését, s a kognitív-instrumentális mozzanatok bizonyos háttérbe szorulását vetítették előre. Az erre vonatkozó nagy számú részindikátor mellett külön figyelmet érdemelnek azok a kritériumváltozók szerepét is betöltő önbesorolások, melyek a tudásstílusokra vonatkozó identifikációkat közvetlenül fejeznek ki. A Függelék 2. ábrájában 1987-re és 2005-re és – egymásnak megfeleltethető – korcsoportokra, kohorszokra vonatkozóan követhető nyomon, ahogy a network-fókuszú társas motívum két évtized során az identifikációk centrumába, a munkaközpontú szervező elv ezek peremére tolódott, s ez az érték váltás valójában valamennyi korcsoporton belül végbement.

---

¹ A survey módszertani problémákkal, elérési gondokkal kapcsolatban korábban leírtak valójában ezt a tapasztalatot is érintik, de az egyenlőtlenségek közvetlen területi összefüggéséhez képest jóval áttételesebb módon.

8. Az alap kutatás központi felvételéhez kapcsolódó további elemzések, a témavezető kutatók más vizsgálatainak ilyen szempontú feldolgozásai mindennek előtt a politikai tagolódás, s az ilyen alapú tömbösödés történeti-ideológiai és kulturális összefüggései oldaláról egészítették ki a kutatási tervet a társadalmi integráció mechanizmusaira, szerveződési elvekre vonatkozó kérdésfeltevéseit (ezekről a vizsgálati tapasztalatokról lásd mindennek előtt Angelusz-Tardos 2005,a és Angelusz-Tardos 2005,b). Az eredmények egészének fényében megállapítható, hogy a társadalmi, kulturális és politikai tagolódás ma sem alkotnak Magyarországon egységes rendszert - az ilyen jellegű tömbök sok tekintetben a maguk önálló logikája szerint képződnek -, az életkori-generációs tényező szerepe ugyanakkor - mintegy kapocsként - sok tekintetben hasonló jelleggel befolyásolja az ilyen típusú csoportosulások alakulását e különböző szférákban.

9. A 2005 folyamán elkészült alapfelvétel bizonyos további részleteinek, így mindennek előtt a kapcsolathálózati vonatkozásainak kiemelésével monográfia készül az eddigi publikációkon túl, melyben a társadalmi, kulturális és politikai tömbösödés összefüggéseinek jelzett kérdésköre megkülönböztetett figyelmet kap. Ennek során kerül részletesebb kifejtésre az a – különböző kapcsolathálózati technikák felhasználásával készült – makro-network tipológia, mely foglalkozási csoportok érintkezési mintáira, nagyobb relációs blokkjaira, ilyen alapon kialakuló miliőcsoportjaira épül. Az interszekciós-konzolidációs viszonylatok nemzetközi mintái további feltárása, társadalmi-gazdasági meghatározottságai és fejlődési következményei (további változó csoportokkal, statisztikai mutatókkal történő) részletesebb feltérképezése céljából ugyanakkor a következő évekre újabb vizsgálat terveit alakítjuk ki.

Budapest, 2007. február 28.

Tardos Róbert

Függelék

1. táblázat

Különböző típusú egyenlőtlenségek inerszekciós-konszolidációs mutatóinak nemzetközi összehasonlítása az ISSP 2001-es hulláma alapján

Teljes modell	Főkomponens-elemzés (1.rotálatlan főkomponens)								Korrelációs mátrix														
	Ei- gen- va- lue	Ma- gya- rázat %	Kultu- rá- lis*	A- nya gi**	Kapc sola t háló- zat***	Politi ka- i****	Fogl- lal- koz- ta- tot- t- ság	Osz- tályid en- tifiká- ció	kult/ any	kult/ kap cs	kult/ pol	kult/ fogl	kult / oszt	any/ kap cs	any/ pol	any/ fogl	any / oszt	Kap cs / pol	kapc s/ fogl	Kap cs/ oszt	pol/ fogl	pol/ oszt	fogl / oszt
			erőforrás				Faktorsúlyok	Pearson's R együtthatók															
Ausztrál.	2,02	33,7	,51	,75	,37	,40	,73	,41	,37	,18	,14	,24	,22	,13	,09	,53	,26	,17	,11	,14	,04	,09	,02
Ausztria	2,22	37,0	,71	,69	,59	,51	,57	,56	,35	,24	,27	,31	,31	,28	,18	,27	,32	,26	,25	,16	,14	,12	,14
Csehorsz.	2,28	38,0	,64	,76	,50	,42	,68	,31	,31	,23	,16	,23	,39	,19	,20	,51	,39	,19	,27	,15	,17	,11	,21
Franciao.	2,02	33,7	,64	,75	,47	,47	,23	,75	,29	,18	,07	,25	,35	,14	,26	,04	,52	,22	,22	,13	-06	,20	-02
Fülöpsz.	1,88	31,3	,74	,75	,52	,41	,27	,51	,42	,23	,17	,04	,25	,19	,11	,12	,32	,20	,18	,03	,11	,03	,04
Izrael, zsidó	2,14	35,7	,67	,73	,62	,35	,59	,56	,36	,27	,15	,25	,23	,25	,15	,40	,29	,18	,21	,27	,06	,08	,12
Izrael, arab	2,02	33,6	,61	,57	,58	,37	,73	,57	,18	,13	,14	,36	,22	,10	,09	,28	,31	,24	,36	,19	,10	,03	,21
Lettorsz.	2,22	37,1	,64	,79	,49	,18	,71	,65	,36	,18	,09	,23	,37	,21	,08	,55	,35	,06	,26	,20	,02	,08	,25
Magyaro.	2,34	39,0	,74	,68	,55	,50	,63	,61	,37	,23	,26	,31	,46	,18	,21	,42	,26	,23	,26	,24	,14	,15	,20
Oroszo.	2,20	36,7	,71	,65	,57	,36	,64	,65	,30	,23	,18	,29	,42	,24	,12	,33	,29	,13	,30	,20	,10	,13	,21
Spanyolo.	2,26	37,7	,76	,71	,44	,57	,65	,50	,37	,23	,29	,42	,32	,18	,30	,36	,27	,18	,19	,03	,19	,17	,12
Új-Zél.	2,12	35,3	,63	,77	,56	,30	,67	,54	,31	,25	,12	,24	,23	,22	,13	,53	,29	,19	,20	,21	,01	,09	,13
Teljes minta (11 orsz.)	2,03	33,9	,68	,63	,59	,37	,63	,54	,29	,25	,15	,29	,26	,15	,14	,16	,36	,17	,25	,24	,06	,09	,14
Rövid modell 1.																							
Brazília	1,58	31,6	,58	-	,65	,58	,49	,51	-	,12	,12	,21	,17	-	-	-	-	,27	,13	,18	,09	,09	,06
Finnország	1,77	35,3	,77	-	,62	,29	,53	,65	-	,27	,12	,27	,37	-	-	-	-	,14	,21	,18	-04	,10	,13
Japán	1,53	30,6	,63	-	,62	,51	,62	,33	-	,13	,05	,28	,16	-	-	-	-	,26	,15	,05	,10	,05	,03
Kanada	1,55	30,9	,78		,58	,29	,45	,57	-	,19	,11	,25	,30	-	-	-	-	,14	,12	,14	-05	,02	-02
Magyaro.	2,01	40,2	,76	-	,60	,51	,60	,68	-	,23	,26	,31	,46	-	-	-	-	,23	,26	,24	,14	,15	,20
Teljes minta (15 orsz.)	1,85	37,0	,73	-	,61	,45	,60	,62	-	,24	,18	,30	,34	-	-	-	-	,18	,22	,21	,11	,11	,17
Rövid modell 2.																							
Chile	2,26	45,3	,81	,79	,47	-	,57	,66	,55	,27	-	,29	,47	,19	-	,35	,39	-	,24	,15	-	-	,13
Ciprus	2,67	53,8	,79	,86	,54	-	,75	,69	,54	,32	-	,39	,60	,30	-	,75	,43	-	,29	,28	-	-	,23
Lengyelo.	2,08	41,6	,80	,67	,54	-	,52	,65	,41	,25	-	,27	,48	,20	-	,23	,25	-	,23	,20	-	-	,10
Norvégia	1,99	39,9	,68	,73	,50	-	,64	,58	,31	,23	-	,21	,35	,15	-	,44	,27	-	,24	,14	-	-	,10
Szlovénia	2,52	50,5	,82	,80	,55	-	,64	,71	,58	,31	-	,40	,50	,26	-	,40	,50	-	,31	,25	-	-	,22
USA	1,99	39,8	,74	,77	,56	-	,48	,57	,40	,29	-	,20	,29	,20	-	,29	,37	-	,21	,14	-	-	-02
Magyaro.	2,18	43,5	,75	,70	,54	-	,66	,64	,37	,23	-	,31	,46	,18	-	,42	,26	-	,26	,24	-	-	,20
Teljes minta (17 orsz.)	2,08	41,6	,73	,68	,58	-	,64	,59	,35	,29	-	,29	,34	,17	-	,37	,25	-	,26	,22	-	-	,15

* Az iskolai évek száma alapján ötkategóriás változó.

** A személyes és a családi jövedelem 10-fokú skálás önbesorolásainak együttes felhasználására épülő ötkategóriás változó.

*** A különböző kapcsolatforrásokból kikerülő barátok együttes számára, az egyesületi részvételre, valamint a segítségnyújtás és igénybe vétele lehetőség együttesére épülő (faktoranalízis) ötkategóriás mutató.

**** A politikai kommunikáció intenzitásán alapuló négykategóriás mutató.

2. táblázat

Országcsoporthok (klaszterek) összehasonlítása az interszekciós-konszolidációs viszonylatok különböző részkorrelációi szerint az ISSP 2001-es hulláma alapján

(Pearson's R korrelációs együtthatók)

Ward Method	Kulturális-network	Kulturális-foglalkozt.	Kulturális-osztályident	Network-foglalkozt.	Network-osztályident	Foglalkozt.-osztályident
1 Nagy országok (tengerentúl)	,19	,26	,26	,16	,12	,02
2 NyEu kis orsz.	,25	,26	,30	,22	,19	,12
3 Kelet-Közép Eu	,25	,30	,46	,27	,21	,19
4 Fülöpsz	,23	,04	,25	,18	,03	,04
Total	,2305	,27	,34	,22	,17	,11

3. táblázat

A foglalkoztatottság (munkaaktivitás) iskolázottság és nemek szerinti eltéréseinek nemzetközi adatai a European Social Survey 2002-es hulláma alapján

(Pearson's R korrelációs együtthatók)

	Iskolázottság/foglalkoztatottság			Nem/foglalkoztatottság
	Teljes népesség	férfiak	nők	Teljes népesség
Ausztria	,19	,10	,26	,08
Belgium	,20	,13	,27	,15
Csehország	,27	,22	,29	,17
Dánia	,21	,13	,29	,06
Egyesült Királyság	,26	,22	,30	,10
Finnország	,37	,29	,45	,08
Görögország	,37	,32	,36	,27
Hollandia	,24	,20	,27	,06
Írország	,31	,15	,38	,18
Izrael	,30	,23	,36	,15
Lengyelország	,35	,28	,41	,15
Luxemburg	,28	,21	,33	,21
Magyarország	,38	,35	,40	,15
Németország	,24	,19	,27	,10
Norvégia	,30	,21	,34	,17
Olaszország	,33	,23	,40	,20
Portugál	,29	,20	,34	,10
Spanyolország	,42	,39	,45	,21
Svájc	,23	,16	,26	,14
Svédország	,31	,27	,37	,10
Szlovénia	,38	,27	,47	,10
Teljes minta	,31	,24	,36	,14

4. táblázat

A választói aktivitás és a társadalmi-gazdasági státus iskolázottság szerinti egyenlőtlenségének nemzetközi adatai a World Values Study 1999-2000-es hulláma alapján

(Pearson's R korrelációs együtthatók)

	Iskolázottság/ választási részvétel		Iskolázottság/ társadalmi- gazdasági státus (SES)
Ausztria	,13	Ausztria	,60
Belgium	,11	Belgium	,53
Csehország	,19	Csehország	,64
Dánia	,07	Egyesült Királyság	,51
Egyesült Királyság	,09	Franciaország	,25
Finnország	,09	Horvátország	,49
Görögország	-,04	Lengyelország	,39
Hollandia	,11	Luxemburg	,72
Írország	,08	Magyarország	,63
Izrael	,05	Málta	,41
Lengyelország	,15	Németország	,41
Luxemburg	,07	Olaszország	,58
Magyarország	,23	Spanyolország	,46
Németország	,21	Svédország	,43
Norvégia	,16	Szlovákia	,70
Olaszország	,13	Törökország	,44
Portugália	,08	Teljes minta	,48
Spanyolország	-,01		
Svájc	,13		
Svédország	,13		
Szlovénia	,12		
Teljes minta	,10		

5. táblázat

Különböző típusú egyenlőtlenségek inerszekciós-konszolidációs mutatóinak miliőtípusok szerinti összehasonlítása a 2005-ös alapfelvétel adatai alapján

Teljes modell	Főkomponens-elemzés (1.rotálatlan főkomponens)								Korrelációs mátrix															
	Ei- gen- value	Ma- gya- rázat %	Kul- túr- ális	A- nya- gi	Kap- csol- ath- áló- zati	Poli- tikai	Fogl- lal- koz- ta- tott- ság	Osz- tály- iden- tifiká- ció	kult / any	kult / kap cs	kult / pol	kult / fogl	kult / oszt	any / kap cs	any / pol	any / fogl	any / oszt	Ka- pcs / pol	kap cs/ fogl	kap cs/ oszt	pol/ fogl	pol/ oszt	fogl / oszt	
			erőforrás																					
			Faktorsúlyok								Pearson's R együtthatók													
Település- típus																								
Budapest	2,71	45,1	,82	,77	,67	,39	,65	,64	,57	,47	,16	,49	,43	,35	,20	,46	,39	,27	,30	,28	,03	,30	,22	
Buda	2,49	41,5	,80	,70	,71	-06	,69	,63	,41	,44	-05	,43	,46	,39	,13	,42	,26	,01	,34	,32	-11	,12	,23	
Pest	2,83	47,2	,83	,80	,71	,51	,61	,62	,58	,50	,30	,45	,44	,44	,31	,46	,38	,30	,32	,30	,08	,29	,19	
Megye- székhely	3,13	52,2	,86	,86	,76	,44	,61	,73	,61	,57	,28	,50	,61	,61	,28	,50	,57	,33	,29	,38	,07	,21	,27	
Egyéb város	3,01	50,2	,85	,83	,73	,48	,56	,73	,65	,50	,26	,43	,59	,50	,26	,48	,50	,39	,26	,40	,05	,31	,21	
község	3,05	50,7	,81	,84	,77	,53	,63	,66	,63	,51	,29	,47	,46	,54	,31	,53	,45	,43	,32	,42	,13	,26	,23	
Stílus- csoportok																								
„Karrier”	2,05	35,1	,74	,72	,53	,34	,49	,58	,34	,29	,14	,28	,32	,19	,15	,35	,29	,25	,07	,14	-09	,11	,09	
„Élmény”	1,87	31,1	,75	,68	,53	,24	,44	,55	,31	,28	,03	,29	,29	,19	,08	,23	,25	,13	,05	,13	-02	,12	,03	
„Lépéstar- tás”	2,58	42,6	,77	,84	,64	,31	,63	,69	,55	,33	,11	,41	,41	,46	,16	,50	,39	,25	,26	,19	-02	,22	,14	
„Társak”	2,09	34,8	,75	,79	,52	,25	,52	,56	,47	,19	,04	,34	,28	,26	,09	,37	,29	,32	,01	,22	-09	,09	,06	
„Otthon”	2,63	43,8	,79	,78	,66	,57	,54	,59	,56	,35	,31	,40	,40	,38	,28	,42	,32	,40	,20	,29	,10	,25	,10	
Életkori csoportok																								
30 év alatt	2,92	48,7	,84	,81	,65	,42	,59	,78	,61	,47	,24	,59	,42	,45	,24	,37	,57	,24	,24	,36	,08	,26	,34	
30-44 év	2,56	42,6	,81	,77	,66	,46	,42	,70	,53	,43	,24	,27	,49	,38	,17	,28	,47	,30	,10	,30	,13	,18	,13	
45-59 év	2,85	47,5	,78	,82	,72	,55	,50	,71	,56	,43	,31	,32	,50	,50	,32	,38	,49	,43	,21	,36	,08	,25	,23	
60 fölött	2,94	48,9	,78	,77	,76	,70	,40	,71	,53	,49	,38	,26	,51	,47	,45	,31	,41	,49	,20	,44	,15	,41	,10	

6. táblázat

Az aktivitás, lakóhely, életkor és nem paramétereinek korrelációja a globális erőforrás mutatójával* négy időpontban

(Pearson's R korrelációs együtthatók)

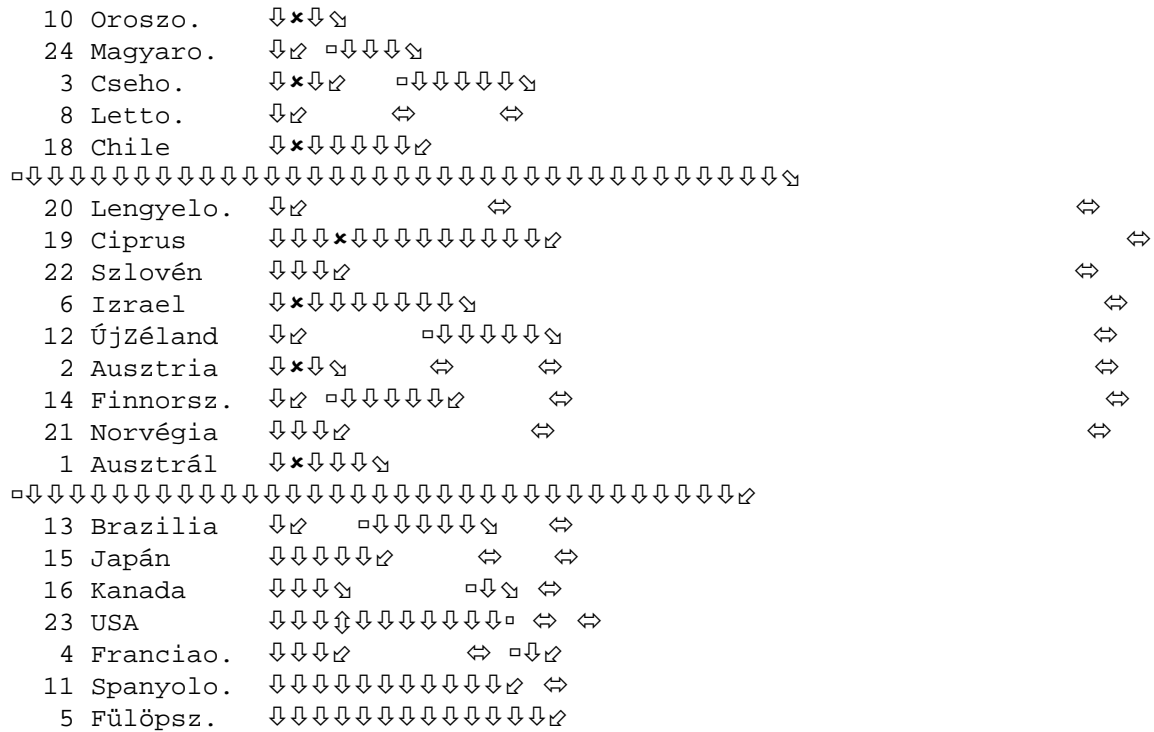
	1986–87	1997–98	2001	2005
Foglalkoztatottság (aktivitás)	0,35	0,34	0,39	0,46
Életkor	–0,21	–0,29	–0,39	–0,36
Települést (az urbanizációs lejtő irányában)	–0,33	–0,23	–0,20	–0,16
Nem (nő +)	–0,14	–0,13	–0,15	–0,09

* E mutató négy komponensre (a kulturális, gazdasági, kapcsolathálózati és politikai erőforrások indexeire épül valamennyi időpontban).

1. ábra

Országcsoportok inteszekciós-konszolidációs mutatókon alapuló klaszterrajzolata az ISSP 2001-es hullámának adatai alapján

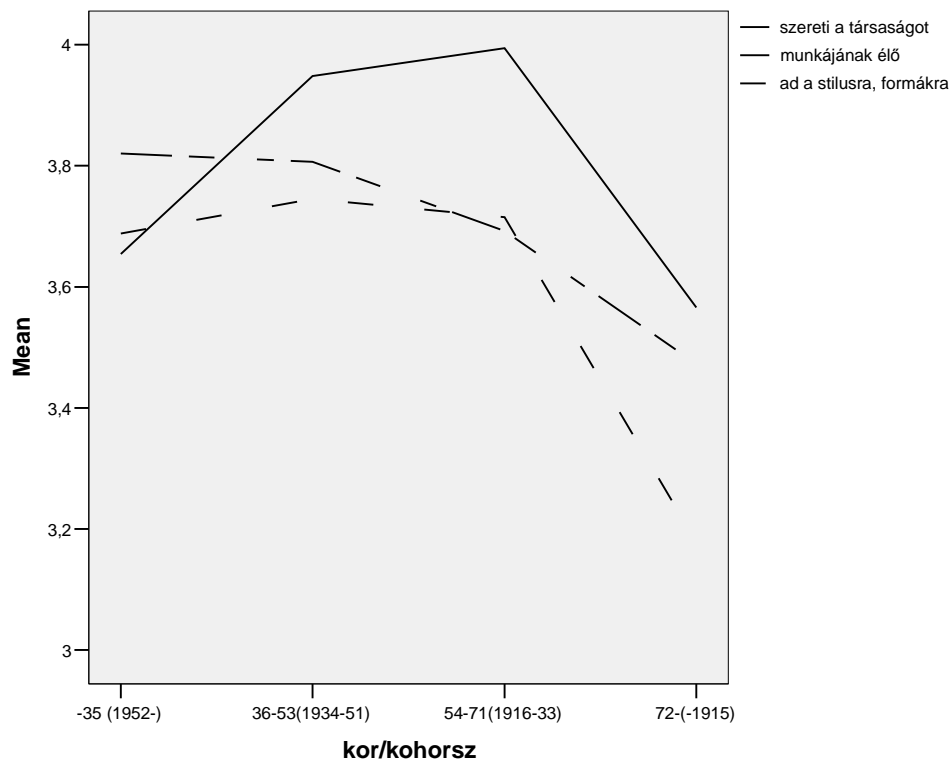
(dendrogram – hierarchikus klaszteranalízis, Ward-módszer)

2. ábra

Tudásstílus önbesorolások 1987-ben és 2005-ben életkori (kohorsz) csoportok szerint
(átlagok)

1987

2005

